

Türk Dil Kurumu Yayınları

Ölümünün 100. Yılında
ÁRMIN VÁMBÉRY
Anma Toplantısı Bildirileri
Ankara, 6-7 Eylül 2013

Ankara, 2017

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1208

Ölümünün 100. Yılında
ÁRMIN VÁMBÉRY
Anma Toplantısı Bildirileri
Ankara, 6-7 Eylül 2013

*

İnceleyenler:

Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KUL
Yrd. Doç. Dr. Yasemin ALTAYLI

*

Metin denetimi:

TDK - Kübra KICIR

*

Sayfa ve kapak tasarımı:

TDK - Dilek ŞERBETÇİ

*

Baskı:

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sebze Bahçeleri Caddesi, 95/1
TR 06070 Altındağ, Ankara
Telefon: +90 (312) 341 10 20
Belgegeçer: +90 (312) 341 30 50

*

Birinci baskı: Ankara, 2017 Mart

Baskı sayısı: 500 adet

ISBN: 978-975-16-3268-5

*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu
Remzi Oğuz Arık Mahallesi
Atatürk Bulvarı, 217
TR 06680 Çankaya, Ankara
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel Ağ: <http://tdk.org.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Vámbéry'nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları • 7
Cemil ÖZTÜRK

Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri: János Repicky,
Ármin Vámbéry ve József Thúry • 13
Dávid GÉZA

Uzun XIX. Yüzyılda "Vámbéry Hadisesi" • 27
Mihály DOBROVITS

Vámbéry'nin Türk Dünyası ve Türk Halkları İzlenimleri • 31
Éva CSÁKI

Bozkır Kültüründe İçki İle İlgili Sözcükler ve İçkinin Yeri
Boza ve Kırmız • 37
Éva KINCSES-NAGY

Millî Bilim ve Milletlerarası Siyaset: Árminius Vámbéry • 51
Ferenc CSIRKÉS

Dil İlişkilerinde 'Genetik' Terimi Ne Ölçüde Geçerlidir? • 57
Günay KARAĞAÇ

Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vámbéry'nin Yeri • 65
Naciye GÜNGÖRMÜŞ

Ármin Vámbéry'nin Uluslararası Türkolojinin Doğuşundaki Rolü
Hakkında Düşünceler • 85
György HAZAI – Pál FODOR

Türk-Moğol Geleneğinde *Han Kötermek* Merasimi • 89
Mária IVANICS

Ármin Vámbéry ve Türkçeden Macarcaya Dil Değiştirme • 103
Klára SÁNDOR

Ármin Vámbéry ve İran • 115
Miklós SÁRKÖZY

Vámbéry'nin *Čagataische Sprachstudien* Adlı Eserinde Fuzûlî'nin
Bilinmeyen Bir Gazeli mi Bulunmaktadır? • 127
Benedek PÉRI

Vámbéry ve Osmanlı Tarihçilięi • 137
Sándor PAPP (Habil.)

Osmanlı Öncesi Macar–Türk İlişkilerine Dair • 145
István VÁSÁRY

Yeni Araştırmaların Işığında Ármin Vámbéry'nin Eski Macar Tarihi İle
İlgili Görüşleri • 151
István ZIMONYI

ÁRMIN VÁMBÉRY VE TÜRKÇEDEN MACARCAYA DİL DEĞİŞTİRME

Klára SÁNDOR

DİL BİLİMCİ OLARAK VÁMBÉRY

Macar dilinin Türk dilleri ailesine dâhil olduğuna ulusal gururla dışıyla turnağıyla tutunduğu öne sürülen Ármin Vámbéry'nin adı, son yüzyılda Macaristan'da pek çok kişi tarafından 'naif dil bilimci' olarak anılır. Ugor-Türk Savaşı olarak adlandırılan, gazetelerin sütunlarında bile düzeysizce süren dil bilim tartışmasının olumsuz kahramanı olarak okul kitaplarında da yer alır: Vámbéry sonuna dek eski, sahte öğretilere ısrar eder; karşısında ise mükemmel dilciler Pál Hunfalvy ve József Budenz vardır çünkü onlar Macar dilinin gerçekten de Fin-Ugor kökenli olduğunu kanıtlayarak yol gösterici bilimi temsil eder. "Türk partili" Vámbéry, bunu kabul etmek istemez ve yandaşları zavallı Fin Ugristlere şiddetle saldırır.

Ancak tüm bunlar yalnızca bir mitos: Bu resmi, bilimsel paradigmanın galip temsilcileri çizer. Bu yüzden Hunfalvy'nin yanlıgıları bile dışta kalır: Hunfalvy uzun süre Hun-İskit akrabalığının coşkunu taraftarıdır ve 1856'da bile Dakotaca'nın Hint-Avrupa, Sami ve Altay "dil türlerine" yakın olduğu kanısındadır. Yalnızca Vámbéry tarafında savaşa giren yazarların değil "Fin partililerin" bile sert yazılarından çok söz edilmez. Vámbéry yalnızca soylu kökenden dolayı Türklerle sıkı ilişkiler varsaymış olmasıyla kesinlikle suçlanamaz; çünkü bazıları "dar görüşlü ve çocuksu ulusal kendini beğenmişlikten" dolayı 'Asyalı akrabalığa, Fin Ugor akrabalığından daha çok kıymet veriyor' diye bizzat kendi yazar. Kuşkusuz Vámbéry'nin büyük sayıda hatalı düşünceleri vardı, etimolojilerinden yalnızca küçük bir bölümü –neredeyse üçte biri– daha sonra doğrulanabilmiştir ama çağdaşlarının çoğunun da daha büyük etki gösteremediği unutulmamalıdır: Vámbéry'nin çalışmaya başladığı ilk dönemlerde daha sonra tarihsel dil bilimin temel taşı olacak pozitivist kesinlik kriterleri henüz yoktu. Sözcük tarihi çalışmalarını için günümüzde dayandığımız ölçütlere uygunluğu mümkün kılan yayımlanmış kaynaklar, hatta sözlükler bile bulunmamaktaydı. Bu yüzden Vámbéry'nin de iyi sözcük denklileri olduğunu, diğer taraftan Hunfalvy'nin ve Budenz'in de daha sonra kanıtlanamayan sözcük etimolojileri olduğunu söylemek önemli. Demek ki resim; bu konuda siyah da değil, beyaz da.

Vámbéry'nin dil bilimsel uğraşları salt köken bilim ve karşılaştırmalı dil bilim açısından değerlendirilmediğinde ise bu, daha da doğrudur. Vámbéry'nin o zamanlar biçimlenen pozitivist dil tarihi kurallarına sıkıca uymaması ama dilin toplumsal ve tarihsel çerçevesini çağdaşlarından daha fazla dikkate alması bu resmi çarpıtır. Bu raslantı sonucu değildir çünkü Orta Asya Türklerinden de öncelikle etnograf olarak veriler toplar. Demek ki daha çok sonradan antropolojik dil bilimcinin ortaya çıkacağı yöne eğilir: Orta Asya'daki "katılarak gözlem tekniği" mükemmel derecede başarılı olmasaydı bunu yaşamıyla öderdi. Dil ve etnik ilişkisini çağdaşlarından çok daha açık görmesi bununla açıklanır –bunu vurgulamakta yarar var çünkü daha az biliniyor–. Örneğin Hunfalvy, halk ve dilin kökeni ile tarihinin aynı olduğundan asla vazgeçmez. 1883'te şöyle yazar: "Halkların etnik kökenini söz konusu dilin kökeniyle bir tutmak gerekir." Vámbéry, bu sürdürülemez görüşü çoktan aşmıştır çünkü bir halkın oluşumunun süreç olduğunu ve dilin devamlılığından bağımsız olarak etnik karışımla birlikte gittiğini tam olarak görür. Hunfalvy'yi yukarıda alıntılanan görüşünden dolayı haklı olarak eleştirir de.

Demek ki adalet ve tarihî vefa, Vámbéry'yi yalnızca siyah renklerle boyama mitosundan kurtarmamızı gerektiriyor. Her topluluğun kendisini iyi, karşı tarafındakini kötü renkte gösteren mitoslar üretmesi doğaldır. Vámbéry ile Hunfalvy ve Budenz arasındaki bilimsel tartışmayı inanç tartışması olarak niteleyenler de böyle yapar ama mitosların taraflı ve dolayısıyla Vámbéry hakkında oluşturulan ve halkta yaşayagelen resmin de çarpıtılmış ve tek yönlü olduğunu bilmemiz gerekir. Son yıllarda Vámbéry'nin önyargılı resmini değiştirme konusunda büyüdüğü şehir olan Dunaszerdahely'deki Vámbéry Derneğinin Vámbéry'nin çalışmalarını tanıtan çabaları, önemli değişimler sağlar; ayrıca Vámbéry'nin kitaplarının yeniden yayımı da çok önem taşır. Vámbéry'nin ölümünün 100. yılı dolayısıyla ilan edilen Vámbéry'yi Anma Yılı kapsamındaki programlar, yayımlar –hem Macaristan'da hem de yurt dışında– sonunda Ármin Vámbéry'nin Macar bilim tarihindeki ona yakışan yere gelmesine önemli katkıda bulunuyor.

Ármin Vámbéry'yi yalnızca halk bilim betimlemeleri, metin yayımları, yol açıcı filolojik çalışmaları yönünden değil diğer yönlerden de tanımının zamanı gelmiştir. Vámbéry'nin dil bilimci olarak nasıl bir miras bıraktığı da yeniden değerlendirilmeyi hak ediyor. Bu yazıda; bunun bir ayrıntısıyla Vámbéry'nin büyük sayıdaki Türkçe ödünç sözcüğün, eski bir Türk etniğin Macarlara karışıp içlerinde erimeleri sonucunda Macarcaya girmiş olabileceği görüşüyle ilgileneceğim. Bu sorunun ilginç yanı, Macarcaya giren Türkçe sözcüklerin eski bir Türk etniğinin dilinden yadigarlar olabileceği savının daha sonra çok kez ortaya çıkmasıdır.

VÁMBÉRY'NİN DİL DEĞİŞTİRME KURAMI

Genel kanının tersine Vámbéry, asla Macar dilinin bir Fin-Ugor dili de olmadığını söylemez: Macarcayı sonuna dek Fin-Ugor ve Türk dili olarak kabul eder. Onun çağında bu bakışta hiçbir çelişki yoktur çünkü Altay ve Ural dilleri çok daha geç bir zamanda bile birbiriyle ilişkilendirilir. Vámbéry, Macarca'nın

Türk mü yoksa Fin-Ugor dilleriyle mi daha yakın akraba görüşünü pek çok kez değiştirir. *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyvetések* (Macar ve Türk-Tatar Dillerinde Sözcük Denklikleri) adlı 1869'da yayımlanan çalışmasında Macarların kökeni Fin-Ugor, Türklerle akrabalığı ise daha geç diye görüşünü açıklar. József Budenz –kendinin önceki görüşlerine de karşı çıkararak- kitap hakkında sert bir eleştiri yazınca Vámbéry, eleştiriye de dikkate alarak görüşünü yeniden gözden geçirir. 1882'de *A magyarok eredete* (Macarların Kökeni) adlı kitabında Macar dilini ve halkını birincil olarak Türk, ikincil olarak Fin-Ugor sayar ama daha sonra eski görüşüne döner: 1895'te yayımlanan *A magyarság keletkezése és gyarapodása* (Macarların Ortaya Çıkışı ve Çoğalışı) ve ölümünden sonra yayımlanan *A magyarság bölcsőjénél* (Macarların Beşiğinde) adlı kitaplarında Macar dilinin gövdesi ve dil bilgisinin ağırlıklı bölümü Fin-Ugor, söz varlığı ise büyük ölçüde Türk diye yazar. Vámbéry bunu Macarların karışık bir halk ve biçimlenen yeni halkın egemen sınıfının etniğinin ise Türk olduğu şeklinde açıklar. Etnik akrabalıktan değil yalnızca dilsel akrabalıktan söz ettiğine çünkü Avrupalı diğer halklar gibi Macarların da pek çok etniğin karışmasından ortaya çıktığına da, dikkat çeker. Özetlemesine göre:

“...Macar halkı ve dilinin gelişim sürecinin en başında ön planda Türk'ten çok Ugor öge vardır; ama Macar dilli etniğin daha sonraki gelişimi konusunda bunu söylemek mümkün değil çünkü bu sırada Türk öge belirleyicidir ve aile yaşamıyla, dinle, devlet yönetimiyle, askerî teçhizatla, etik ve töresel kavramlarla ilgili sözcüklerin büyük bölümü Türkçe kökenlidir. Kısaca şöyle söylenebilir: Macarlar, zaman içinde Türkleşen ve dünya tarihine Türk halkı olarak giren Ugor kökenli bir halktır.”

Bu görüş, biraz başka sözcüklerle ifade edilerek özünde günümüzde de savunulmaktadır. Halkın, dilin, etnik gelişimin yerine bugün bunların değiştiğini, dönüştüğünü söylüyoruz; ‘Türkleşti’ ifadesi de tam doğru değil çünkü Macar dili günümüzde de Türk dilleri grubuna girmemektedir ama yurt tutan Macarlar arasında Türk etnik bileşenlerin oranının yüksek olduğu doğru olabilir, Macar dilinin değilse de kültürüne bakıldığında gerçekten Türkleştikleri de. Ayrıca şu da bir gerçek ki IX.- X. yüzyıl dünyası için bu, kesinlikle kuşku taşımaz. Macar dilinin yurt tutuş öncesinde çok yoğun Türk etkisine uğramış olması gerektiğini de reddedemeyiz çünkü bin yıl sonra bile, hatta sayısız kültürel değişimden sonra da günlük dilde çoğu Türkçe kökenli sözcük kullanmaya devam ediyoruz.

Demek ki Vámbéry, haklı olarak, Macarların bir kısmını oluşturan daha güçlü ve örgütlenme yeteneğine sahip olduklarını düşündüğü Türk etnik ögenin dilini değiştirdiğini savunur çünkü eğer yurt tutuş öncesi Fin-Ugor dilli Macar halkına Türklerin katıldığını varsayarsak o zaman onların dilini değiştirdiği apaçık. Ancak Vámbéry; ona göre daha kültürlü, daha sonraki zamanda sayıca da fazla olan Türklerin Ugorların dilini niçin aldığı konusunda bir açıklamada bulunmaz. 1895'te *A magyarság keletkezése és gyarapodása* (Macarların Ortaya Çıkışı ve

Çoğalışı) adlı çalışmasında daha sonra pek çok kişi tarafından da yeniden gözden geçirilen bu kuramı şöyle yazar (aslında da vurgulu):

“Dilsel olgular temelinde yargılırsak bu dilin iskeletinin Ugor, eti ve kanının ise Türk kökenli olduğu görülür; fakat egemenliği altına aldığı Ugorlar, Hunlar ve Avarlar adıyla tanınan Türkleri *salt* zaman içinde mi etkiledi yoksa Ugorların asıl soy aitliğinin bu derinlerdeki izi, sayıca çokluğun sonucu olarak da başlangıçtan mı kaldı; sanırım buna kesin olarak karar vermek çok zor. [...] *asıl Ugor çoğunluğun daha çok artan Türk öğelerin etkisinden dolayı etnik açıdan dönüştüğünü ama dilsel açıdan kalabildiğini yalnızca şartlı olarak kabul edebiliriz.*”

DİĞER DİL DEĞİŞTİRME KURAMLARI

Zoltán Gombocz’un 1912’de yayımlanan çalışması, Macar dilindeki Türkçe ödünç sözcüklerin araştırılmasında yeni bir dönem açar. Gombocz, Macar dilindeki Türkçe öğeleri dil değiştirmeden sonra kalan “miras” olarak değil, açıkça ödünç sözcükler olarak sayar. Gombocz’un saygınlığı tartışmayı kesin olarak sonuçlandırır ve dil değiştirme kuramı neredeyse ortadan kalkar. Yine de Macar dilindeki yurt tutuş öncesi Türkçe sözcükleri, Vámbéry’ye benzer şekilde Macarlara dilsel olarak asimile olan eski yönetici tabakanın dilinden türeten birkaç kişi vardır.

István Zichy 1939’da yayımlanan *Magyar östörténet* (Eski Macar Tarihi) adlı küçük kitabında, Vámbéry’den daha derli toplu ve daha ayrıntılı olarak kuramını açıklar. Görüşüne göre Kama ve Peçora Nehirleri çevresindeki ormanda yaşayan, balıkçılık ve avcılıkla uğraşan Ugor halklarını; daha sonraki Başkurdistan topraklarına sahip olacak göçebe ama kürk ticaretiyle de uğraşan Onogurlar egemenlikleri altına alır ve vergilerini kürk ile ödetir. Alt kültür düzeyinde yaşayan Ugorlar “daha fazlasını arzulamazlar”, bu yüzden daha gelişmiş Onugor kürk tüccarları, altlarındakilerin dilini öğrenir, daha sonra ise diğer Onugorlar onlardan aynı dili öğrenir. Onogurlar daha az gelişmiş kültürü yansıtan Ugor dilinde olmayan sözcükleri kendi Türk dillerinden korurlar (Zichy’ye göre Macar dilindeki ödünç sözcükler buradan geliyor). Onogurlar doğal olarak iki dilli kalırlar ama Ugor (Ural kökenli) dili erken bir dönemde, 5. yüzyıldan önce aralarında yayılır çünkü göç sırasında ayrılan, daha sonra Julianus tarafından bulunan Volga Macarları “Ugor Macarcası” konuşur. Aynı zamanda Türk dilini bilme, gittikçe daha az sayıda kişi tarafından konuşulsa da 11. yüzyılın ikinci yarısına dek sürer. Zichy’ye göre Macar boy adları ve kişi adları arasında çok Türkçe kökenli sözcük olması bununla açıklanabilir. Zichy, Onugor kökenli Türk dilinin yok olmasının nedenini de “Onogur Macarları”na yakın olan Türk dilleriyle, Volga ve Tuna Bulgarlarıyla (Tuna Bulgarları Slavlaştığından) ilişkilerin bitmesinde görür.

Demek ki Zichy, etnik karışım konusunda Vámbéry’den çok daha az söz eder. Ona göre Macarlar; özünde Onugor Türk’üdür, yalnızca dillerini değiştirmişlerdir. Ayrıca dil değiştirmenin toplumsal ve kültürel yönlerine çok duyarlı görünen

Zichy'nin Türk dilli Onugorların kürk ticareti için basitçe altlarındakilerin dilini öğrenmelerini cömertçe savunması özellikle ilginç. Böyle olmuş olsa bile, diğer Onugorların kürk tüccarı Onogurlardan “alt kültür düzeyindeki” Ugorların dilini hangi nedenden öğrendiğini bile belirtmez. Ayrıca eskiden yalnızca ormanlarda yaşayan Ugorlarla kullanılan Fin-Ugor dilinin iki dilli olarak varsaydığı ve etnik-kültürel olarak Türk olan Macarların göç sırasında niçin baskın diline dönüştüğü konusunda da açıklama yapmaz. Kuramı; ayrıntılı ama Vámbéry'nin düşünce-sinden daha da gerçek dışı çünkü dil değiştirmenin toplumsal, kültürel, politik baskınlığı üzerine kurulu nedenlerden bildiğimiz tüm deneyimlere karşı geliyor.

Uzun zaman sonra 1990'da Tibor Halasi-Kun, dil değiştirme kuramının düzeltilmiş versiyonunu ortaya atar. Ona göre Türk kökenli Macarların dil değiştirmesinin nedeni, göçebelerin savaşlardaki insan kaybını telafi etmek için odalıklarından olan çocuklarını da toplumun tam haklı üyesi olarak kabul etmeleridir. Oysa bu çocukları Türk kökenli olmayan anneler yetiştirir, “Macarlar bozkır göçebeleri gibi savaşçı bir toplumda yaşıyordu, çok eşli toplumsal düzende ataerkil geleneklerle ve anaerkil dilsel etkiyle” ve “erkekler sık sık uzakta olduğundan kadınlar geleneğin sürdürücüsü oluyordu, bu sırada kendi dillerini onları içlerine alan topluma ekliyorlardı.” Halasi-Kun'un kuramıyla ilgili olarak da en az Zichy'ninki kadar büyük problemler var: Türk anneden doğan çocukların Ugor-Macar anneden doğan kardeşleriyle, ablalarıyla ilişki kurmadıklarına; hizmetçilerin, odalıkların aynı boydan geldiklerine ve büyük sayıda olduklarına ve ayrıca çocukların üvey kardeşlerini, babalarını, ailelerini, soylarını, boylarının Türkçe adını bilmediklerine inanmamız gerek; her üç koşul doğrulanamaz ve olanaksız.

Vámbéry, Zichy ve Halasi-Kun'un dil değiştirme kuramı aynıdır ve Macar dilindeki yurt tutuş öncesi Türkçe ödünç sözcükleri, Macar boy birliğinin önderinin varsayımsal Türk dilinden Vámbéry, Zichy türetirler; çıkarımlarına göre egemen sınıf asimile olur ama ana dillerinden de pek çok şeyi korurlar yani Macar dilindeki ödünç sözcükler bu durumda gerçekten de *korunan* sözcüklerdir, en azından aralarında eriyen Türklerin açısından. Macarcaya giren Türkçe sözcüklerin Kabarların dilinden türediğini belirten Sándor Tóth'un görüşü buna benzer: Yalnız bu durumda eriyen önder boylardan değil, eriyerek katılmış boyların dilinde “korunan eskiler”, ödünç sözcükler yığındır.

Zichy ve Halasi-Kun'un kuramı kesinlikle hatalı, dil bilimsel olguların tümü her bir ögesi için tersini söylüyor, tarihsel arka planı ise gerçek dışı. Vámbéry çok daha ılımlı; masalsı tarih yaratmaz, yalnızca Ugor halkının bir Türk halkıyla karşılaştığını ve dilsel değilse de kültürel etkisi altına girdiğini belirtir. Ayrıca günümüzde de böyle düşünüyoruz. Türkçe ödünç sözcüklerin gerçekten ödünçlemeden değil de bir zamanlar Türkçe konuşan, sonra asimile olan bir halkın eski dilinin kalıntıları olduğu konusunda haklı olabilir mi? Tóth'un ortaya attığı düşünceyle ilgili de tamamıyla aynı soru geçerli: Macarcadaki yurt tutuş öncesi Türkçe ödünç sözcükler, Kabarların dilinin “mirası” olabilir mi? Macar boylarına

karişan Türk -ve İranlı- etnik grupların kesinlikle dillerini değiştirdiğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde biliyoruz.

TARİHSEL SOSYODİLBİLİM, ÖDÜNÇLEME, ALT KATMAN

Makalenin devamında tarihsel sosyodilbilim açasından Macar dilindeki Türkçe sözcüklerin alt katman bir görüńü olarak açıklanır olup olamayacağı incelenecektir. Tarihsel sosyodilbilim kuramının temeli Lyell'in ilkesidir: Dilin genel özelliklerinin ve dilsel değişimlerin oluşum süreci, insan tarih boyunca aynıdır. Dili yeniden kurarken (rekonstrüksiyon ederken) tarihsel dil bilimin dilde deforme olmuş ve eksik verilerden en iyi sonucu çıkarma sanatı olduğu şeklindeki Labov'un notunu da anımsamakta yarar var. Dilsel ödünçlemeler doğasının genel betimlemesini içeren çalışmayı, Lyell'in ilkesinin dil bilimsel uyarlaması olarak eski Türk-Macar ilişkilerinin araştırılmasına uygulamaya değer. Thomason ve Kaufman'ın sayısız, günümüzde de gözlenen dilsel temas betimini temel alarak oluşturdukları dilsel temas tipolojisi çalışmaları da bu şekildedir.

Ödünçleme ve alt katmanın dilsel izinin büyük ölçüde birbirinden farklı olduğu, günümüzde de süren dil etkileşimi araştırmalarından iyi bilinmekte. Bir dilin ana dilli konuşurlarının diğer dilden öğeleri kendi diline alması ama asıl ana dillerini korumaları ödünçleme olarak adlandırılır. Thomason ve Kaufman, dil temasının yoğunluğu temelinde ödünçlemenin karakteristik aşamalarını içeren bir skala yapar. Bu aslında bir içerme skalasıdır yani etkileşim herhangi bir aşamanın özelliklerini gösterirse ödünçlemenin önceki aşamalarını geçirmiş bulunur yani önceki aşamanın özellikleri de vardır. Ödünçleme skalasına göre ilk aşama sözcük ödünçlemesidir ve hafif yoğunlukta bile olan yapı (dil bilgisel) ödünçlemesinin önünde büyük ölçüdeki sözcük ödünçlemesi bulunur.

Alt katman etkisi dil değiştirmeden sonra gözlemlenebilen bir görüńü ve yetişkin dönemdeki dil öğrenimi sırasında ortaya çıkar: Kritik dönem olarak adlandırılan dil öğrenim döneminin bitiminden sonra ikinci bir dilin öğrenilmesi genellikle mükemmel değildir. Bir topluluğun yetişkin neslinin çođu, ikinci dili öğrendiğinde böyle olur; istemeden de olsa ana dillerinin anlayışını, ses bilgisel özelliklerini yansıtan dil türleri yaratırlar: Çoğunlukla en az bilincinde olunan dilsel öğeler, alt katmanda görülür (yabancı bir dili öğrenirken de aynı şekilde olur). Bunun için sözcükler, alt katmanın karakteristik olmayan parçalarıdır. Sonraki nesil, anne babasından bu yeni dilin asıl ana dilden etkileşimden dolayı değişmiş dil türünü öğrenir ve böylece topluluktakiler asıl ana dillerinin izlerini de korur, en azından bir süre için. İkinci dil sürekli olarak varsa bu durum daha az olası ve yetişen nesil ana dil düzeyinde de öğrenebilir çünkü yalnızca kendi topluluğunun önceki nesli tarafından etkileşimden dolayı değişmiş dil türüyle değil, ikinci dilin "asıl" türüyle de sürekli temastadır.

Bir dilsel öge bilişsel anlamda ne kadar güçlüyse dilini değiştiren grubun onu, yeni dile götürmesi o kadar yüksek bir olasılık. Bir dilsel ögenin bilişsel gücü

kullanım sıklığına, yapısal olarak içe yerleşikliğine ve hem bağlı (temastaki diller arası) hem yalın (evrensel psikodilbilimsel) anlamdaki belirginliğin derecesine bağlı. Özetle bir dilsel ögenin gücü, verilen ögenin birleşimsel sınır ağı ilişkileriyle ne kadar sıkı olduğuna bağlı. Alt katman görüngüsü ses ve tümce bilgisinde çok sık, söz varlığında seyrek olarak bunun sonucunda ortaya çıkar.

Öyleyse ödünclemeyi ve alt katman etkisini öncelikle dilsel yerleşikliğin boyutu ve ayrıca bir ögenin dil bilincine ne derece erişilebilir olduğu farklılaştırır. Dil bilincine erişilebilir olma, her bir dilsel ögenin konuşur için ne derece kolay bölümlenebildiği anlamına gelir: Dil bilincine sözcükler kolayca, ses sisteminin içsel kuralları, dil bilimsel ulamlar (dünyayı nasıl, ne şekilde birimlere, alt birimlere ayırıyor) ve “yaklaşım” (kipler, zamanlar, çoğul ve tekil kişinin kullanımı ve neler “birim” olarak sayılıyorsa) zorlukla erişir. Yeni ögenin eklenebileceği birleşimsel ilişki ağı ne kadar gevşekse ayrıca dilsel öge dil bilincine ne kadar kolayca bölümlenebiliyorsa ödüncleme olasılığı o kadar fazla olur. Alt katman görüngüsünde bunun tam tersi olmaktadır: Dil bilinci her bir ögeye ne kadar zor ulaşırsa dil değiştirmeden sonra yeni dilde korunmasının olasılığı o kadar fazla olur.

Ödüncleme bilinçli ya da gizli olabilir (yani konuşurlar kullandığı ögenin diğer dilden kaynaklı olduğunun bilincinde olabilir ama bu gizli de kalabilir); bunun için Johansson’un terimi *kopyalama*, geleneksel olarak “ödüncleme” diye adlandırıldandan bu psikodilbilimsel süreci daha net ifade ediyor. Alt katman etkisi olarak kalan ögeler ise gizlidir, konuşurlar kimi dilsel ögelerin eski ana dillerinin kalıntıları olduğunun çoğu kez bilincinde değildir.

Demek ki ödünclemede dil bilinci açısından kolayca tanınabilen ögeler en sıktır; ödünclemenin ilk aşamasında konuşurlar yalnızca bu tür ögeleri kopyalarlar. İşte bu tanınabilirlik, ödünc ögeleri sembolik, kimliği gösteren işlev taşımaya uygun kılar: Örneğin ikinci dilin arkasındaki kültür daha saygınsa ödünclenen sözcükler bunun kabulünü, aidiyet arzusunu belirtir çünkü ödünc sözcükler verici dili ve aracılığıyla arkasındaki kültürü de sembolize eder. Gizli ödünclemeye örnek ise anlam ödünclemesi -ama sözcükler de gizli olarak kopyalanabilir- yoğun iki dillilik durumunda şunlar sıktır: Konuşurlar kültürel nedenlerden bağımsız olarak basitçe psikodilbilimsel nedenlerden ödünclerler, kimi sözcükleri ikinci dilden daha hızlı seçerler çünkü bazı deyimleri ikinci dillerinde çok daha sık kullanılır ya da belirli bağlamda (örneğin mesleki metinde) ikinci dil daha sık kullanılır. Bilinçli ama güçlü kimlik göstergesiyle ilişkilendirilemeyen ödünclemeye örnek, ödünclemenin en önce saptanan türü olan kültürel ödünclemedir: Bir grup daha önceden bilinmeyen kavramla, nesneyle, olayla karşılaştığında ya da bunlar onun için bilinir olmakla birlikte yeni türüyle karşılaştığında öncelikle diğer gruptan olayı, alışkanlığı öğrenir ve bunun sonucu kültürel yenilikle ilgili sözcükleri de alır.

Dilin bilişsel bağlamının yanı sıra toplumsal, kültürel, politik etkenler de -yani dil kullanımının sembolik bağıntıları da- ödüncleme sürecinde çok büyük

rol oynar ama alt katman etkisinin oluşumuna dilin bilişsel yerleşikliği yön verir. Güçlü basitleştirmeyle; ödünç sözcüklerle beklentileri, değerleri, uyumu söyleyebiliriz çünkü diğer kişiler de “yabancı sözcük” kullandığımızı fark eder. Alt katman görüngüleriyle ise bunu yapamayız çünkü o konuda bilgi sahibi değiliz. Yeni, değişmiş, alt katman etkisini içeren dil türü, elbette oluşumundan sonra kendisi de sembolik değer üstlenir ve bütün dil türü gibi, onu kullanan grubun kimliğinin belirleyicisi olur ama bunda eski dilden yeni dile niçin tam da bu öğelerin sızdığı konusunda toplumsal ve kültürel değerlerin rolü yoktur.

“Macarcada kanıtlanabilen Türkçe etki, Macar etniğinin oluşumunda pay sahibi olan Türk etniğinin dilsel kalıntıları olabilir mi?” sorusuna artık kolayca yanıt verebiliriz. Yurt tutuş öncesi Macar birliğinde kesinlikle Türk etnik bileşen vardı, onlar gerçekten dillerini değiştirdi ama dillerinin izlerini günümüzdeki Macar dilinde bulmak mümkün değil. Bu izleri dillerini değiştirmiş Türklerin konuştuğu Macar ağızların henüz var olduğu eski zamanda -yani asimilasyondan hemen sonra- söz varlığında değil; dil bilgisinde, ses bilgisinde, çeviri deyimlerde de aramak gerekiyordu. Söz varlığında bulunan yüzlerce sözcük onların “mirası” olamayabilir; günümüzdeki ilişki dil bilimi (contact linguistics) verilerine göre bu sözcükler, Macarlara katılan Türklerin dil değiştirmesinden önce, Macar boyların Türk göçebe kültürünü tanıyıp aldığı anda, Macarcaya girmiştir. Öyleyse Türkçe kökenli öğeler, daha sonra Macarların içinde eriyen Türklerin aldığı Macar dilinin parçalarıydı.

Kabarlarla ilgili kökenlendirmeyi, yine ilişki dil bilimi kanıtıyla çürütebiliriz. Erken Türk öğelerin alt katman etkisi olarak değil, ödünç sözcük olarak Kabarların dilinden Macarcaya girmiş olması oldukça imkânsız. Bir yandan çoğunlukla göçebe kültür çevresine giren sözcükleri Macarların bozkır yaşamlarının sonuna doğru tanımalarını düşünmek zor. Diğer yandan ise Kabarların dilinin, o dönemde artık kuvvetlenmiş Macar boyunun dilini güçlü bir şekilde etkilemesi mümkün değildi çünkü yeni katılmış ve bu yüzden boylar hiyerarşisinde altta bulunan Kabar halkının prestiji yoktu.

Öyleyse dil bilimsel kanıtlar, bütün dil değiştirme kuramlarının imkânsız olduğunu gösteriyor diyebiliriz. Günümüz Macar dilinde hemen hemen dört yüz yurt tutuş öncesi Türkçe ödünç sözcük bulunuyor –ve bu, yurt tutuş öncesinde kuşkusuz çok daha fazla olabilir– ve ödünçlemenin kendini daha çok söz varlığında gösterdiğini ama dil değiştirmeden sonraki alt katman etkisine özgü olmadığını biliyoruz. Thomason ve Kaufman tarafından araştırılan olgulara, coğrafi ve tarihî anlamda Macar yurt tutuşa yakın olan bir şey daha ekleyebiliriz: Slavlar arasına yerleşen Tuna Bulgarlarının dilsel olarak asimilasyonundan sonra, egemen sınıfın bir zamanki Türk dilinden neredeyse hiçbir sözcük kalmaz.

Ayrıca genel kurallara aykırı düşen birkaç tanınmış örneği de anmakta yarar var: Kimi kez dil değiştiren halk, eski dilden yalnızca dil bilimsel öğeleri değil, büyük sayıda sözcüğü de korumaya devam eder. En tanınan örnek: Dillerini de-

ğiştirdikten sonra da eski dillerinden yüzlerce sözcüğü koruyan Normanlar. Dilsel olarak asimile olan grubun sosyokültürel anlamda alt değil, üst düzey rolünde olduğu bu tür olgular, üst katman olarak da adlandırılır. Bu fark dilsel olarak çok önemli: politik ve kültürel üstünlüğün eski ana dillerinden önemli sayıda sözcüğün de kalmasına olanak sağladığı görülüyor. Vámbéry tarafından öne sürülen Türkçeden Macarcaya dil değişiminin Bulgar-Slav ilişkisine değil de Norman-Anglosakson ilişkisine daha yakın olduğunu da belirtmek gerek. Tuna Bulgarları politik olarak üstün olmakla birlikte, kültürel olarak Slavların tarım ekonomisi üzerine kurulu kültürü karşısında alttaydı. Vámbéry tarafından öne sürülen Türk yönetici sınıf ise kültürel olarak da Ugor dilli halktan üstündü.

Elbette alt katman ve ödünçleme birbirini dışlamaz: Daha sonra dilini değiştirecek grubun asıl ana dilinin dil değiştirmeden önce, diğer dili konuşanlar için kaynak dil olarak hizmet ettiği sık görülür. Macar dilindeki Türkçe yapısal etkenleri detaylı olarak araştırırsak iki dilsel süreç arasındaki olası oranın tam olarak saptanmasına daha yaklaşıyoruz: Bu etkinin daha çok ödünçlemeye mi yoksa alt katman etkisine mi özgü olduğu o zaman ortaya çıkar yani öge daha çok ödünçlenen mi yoksa daha çok korunan sınıfa mı ait olabilir. (Ögenin hangi sınıfa girdiği saptanamadığında bile.) Alt katman etkisinin incelenmesi kendi başına da önemli çünkü Macar dilindeki Türkçe ögelerin incelemesinde alt katman etkisinin kapsamlı analizi eksiktir.

Türkçeden Macarcaya dil değiştirme olasılığına karşı tarihsel bir dil kanıtı öne sürmek gelenektir. Macar dilindeki Türkçe ödünç sözcükler; Lajos Ligeti ve András Róna-Tas'a göre de pek çok Türk dilinden ve büyük olasılıkla Türk dil tarihinin farklı zamanlarından kaynaklanır. Onlar tarafından temsil edilen ve genel olarak kabul gören görüşe göre ödünç sözcüklerin önemli kısmı r'li Türkçe kriteri, birkaçı ise z'li Türkçe kriteri taşır (oldukça büyük kısmında kriterlerin biri bile bulunmamakta ama anlamlarına göre r'li Türkçe sözcüklerle benzer anlamsal çerçeveye girdiklerinden dolayı bunların büyük kısmı r'li Türkçe olarak sayılmakta). Ligeti ve Róna-Tas r'li Türkçenin içinde iki tarihsel tabaka olduğunu düşünür. Bu, Macar dilindeki yurt tutuş öncesi Türkçe ödünç sözcüklerin en az üç farklı verici dilden türediği anlamına gelir.

Bu doğal olarak olası. Ancak tarihsel verilerle ilgili olarak dikkatli olmamızda yarar var çünkü dilsel ayrı türdenlik (*heterojenite*), dili yeniden kuran dil bilimcilerini kolayca yanıltabilir. Günümüzdeki değişimlerin incelenmesinden bildiğimiz gibi her bir dilsel değişken en az iki farklı varyant içerir; daha eski ve daha yeni biçimi ve bunlar aynı dilde, aynı lehçede, hatta aynı konuşurların ağızlarında bile paralel olarak –kimi durumlarda yüzyıllarca– yan yana yaşamaya devam eder. Bu ise farklı r'li Türkçe dönemden kökenlendirilen sözcüklerin Macarcaya aynı Türk dilinden de girmiş olabileceğine dikkat çeker, hatta göçebe devlet teşkilatı modellerinden bilindiği gibi (farklı dil ve etnik, ittifak yapısı için engel oluşturmaz; daha önce başka başka halklara dâhil olanlar, aynı boya katıla-

bilir), Macarların tek bir ama pek çok Türk lehçesi konuşan Türk halkıyla ilişkiye girdiği kuramsal olarak mümkündür. Bu iletişimi engellemez, ne karşılıklı anlaşılabilir Türk dilleri konuşanlar için ne de daha farklı (ya da tümüyle farklı) dilleri konuşan halkların bir kısmı için; çünkü çok dillilik günümüz dünyasının büyük kısmında olduğu gibi o zaman da doğal bir durumdur.

Tüm bunlarla Macar dilinin X. yüzyıldan önceki Türkçe ödünç sözcüklerinin tek bir Türk halkının çeşitli dillerinden, lehçelerinden geldiğini ileri sürmek istemiyorum. Yalnızca klasik tarihsel dil bilimciler için tartışılmaz kanıt olarak görünenleri, daha gerçekçi, empirik verilere dayanan dil bilimsel yaklaşımın kesinlikle doğrulayamayacağına dikkat çekmek istedim.

SONUÇ

Macar dilindeki X. yüzyıldan önceki Türkçe ödünç sözcükler tarihsel sosyodilbilim yaklaşımı yönünden incelendiğinde bu sözcüklerin, eğer politik ve kültürel olarak da güçlü baskın Türk grubun dilsel asimilasyonundan sonra kaldığı kabul ediliyorsa dil değiştirmeden sonra korunduğu göz ardı edilemez. Bununla birlikte bunun olasılığı, ilişki dil bilimi deneyimlerinin büyük çoğunluğu gibi bu sözcüklerin ödünçlemeden kaynaklanmasından çok daha azdır.

Türkçeden Macarcaya dil değiştirmeyi varsayan araştırmacılar arasında gerçeklerden en az uzaklaşan Ármin Vámbéry'dir: Macarların niçin dillerini değiştirmedeğinin zorlukla açıklanabileceğini işaret eder ama Zichy ve Halasi-Kun'un tersine kuramını kanıtlamak için savunulamaz tarihsel arka plan çizmez. Macarların dili değiştirmemesini, Türk etnik grupların aşamalı katılımıyla ve Macar dilli halkın sonuna dek sayısal olarak üstünlüğüyle açıklarken de doğru yerden yaklaşıyor görünür.

Bir halkın oluşumunun süreç olduğunu ve dilin devamlılığında bağımsız olarak etnik karışımla birlikte gittiğini çağdaşlarından çok daha iyi görür. Genel olarak da etnografik yaklaşımı dile uygulaması ona özgüydü ve bunun sonucu olarak sayısız bağıntısıyla çağdaşlarının önüne geçti. Etimolojik önerileri çoğu kez hatalıydı ve eleştirilmeyi hak etmişti ama dilsel yaklaşımı çok daha modern-di; günümüz dil bilimine, sözcükler dışında dili ve bu dili konuşan topluluğu bile görmeyen diğer kişilerden çok daha yakındı.

Kaynaklar

- BUDENZ, József 1871, “Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről” [Ármin Vámbéry'nin Macar-Türk sözcük denklükleri hakkında rapor], *Nyelvtudományi Közlemények*, 10, 67-135.
- GOMBOCZ, Zoltán 1912, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.
- HALASI-KUN Tibor 1990, “A magyar—török rokonságról” [Macar-Türk akrabalığından], *História*, 1990/2, 8-10.
- HAZAI György 1976, *Vámbéry Ármin, A múlt magyar tudósai* [Ármin Vámbéry, Geçen Yüzyılın Bilim Adamları], Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HAZAI György 2009, *Vámbéry inspirációk* [Vámbéry'den Esinler], Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- HAZAI György - FODOR Pál (ed.) 2013, “Vámbéry Ármin 1832-1913, Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján”, *Magyar Tudomány*, 2013/8.
- HUNFALVY Pál 1856, *A Dakota nyelv* [Dakota Dili], Pest: Landerer ve Heckenast.
- JOHANSON, Lars 1992, *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*, Stuttgart: Steiner.
- LABOV, William 1994, *Principles of Linguistic Change, Internal Factors*, Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- PUSZTAY János 1977, *Az “ugor-török háború” után* [“Ugor-Türk Savaşı”ndan Sonra], Budapest: Magvető.
- RÓNA-TAS, András ve BERTA, Árpád 2011, *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- THOMASON, Sally ve TERRENCE, Grey Kauffmann 1988, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley: University of California Press.
- TÓTH Sándor László 1996, “A honfoglalás”, In: Kristó Gy. (ed.), *Árpád előtt és után*, 43-54, Szeged: Somogyi Könyvtár.
- VÁMBÉRY Ármin 1869, *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztetések* [Macar ve Türk-Tatar Dillerinde Sözcük Denklükleri], Pest.
- VÁMBÉRY Ármin 1882, *A magyarok eredete* [Macarların Kökeni], *Ethnologiai tanulmány*, Budapest.
- VÁMBÉRY Ármin 1995, *A magyarság keletkezése és gyarapodása* [Macarların Ortaya Çıkışı ve Çoğalışı], Budapest.
- VÁMBÉRY Ármin 1914, *A magyarság bölcsőjénél, A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. [Macarların Beşiğinde. Macar-Türk Akrabalığının Başlangıcı ve Gelişmesi], Budapest.
- VÁMBÉRY Ármin 2008, *A magyarság bölcsőjénél, A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése* [Macarların Beşiğinde. Macar-Türk Akrabalığının Başlangıcı ve Gelişmesi], Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- ZICHY István 1939, *Magyar őstörténet* [Eski Macar Tarihi], Budapest: Magyar Szemle Társaság.